

Warszawa, dn. 23 sierpnia 2022 r.

Dr hab. prof. nadzw. PAN Maria Gołębiewska
Instytut Filozofii i Socjologii PAN
Zespół Filozofii Kultury
Nowy Świat 72
00-330 Warszawa
maria.golebiewska@ifispan.edu.pl

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Anny Żymelki-Pietrzak
Atopia Johanna Georga Hamanna.
Teologiczne, hermeneutyczne i estetyczne założenia
sokratycznego pisarstwa Maga Północy

Rozprawa doktorska *Atopia Johanna Georga Hamanna. Teologiczne, hermeneutyczne i estetyczne założenia sokratycznego pisarstwa Maga Północy* mgr Anny Żymelki-Pietrzak powstała pod opieką dwojga promotorów: dr hab. prof. UJ Steffena Hubera, dr hab. Kamilli Najdek (Akademia „Artes Liberales”) i została przedłożona w procedurze doktorskiej w Instytucie Filozofii (Wydział Filozoficzny) Uniwersytetu Jagiellońskiego w roku akademickim 2021-2022.

Można powiedzieć, że rozprawa stanowi monografię dwóch kwestii badawczych: 1) filozoficznych źródeł i rozstrzygnięć na temat atopii, w Starożytności rozpatrywanej w relacji z aporetycznością; 2) wielowątkowej twórczości pisarskiej Johanna Georga Hamanna (1730-1788). Twórczość ta jest rozpatrywana w kontekście biograficznym, zgodnie z metodą biografizmu, również z zastosowaniem metod analizy źródeł (filologicznej i rekonstrukcyjnej) oraz metody analizy hermeneutycznej (analitycznej lektury rozumiejącej i interpretującej). Doktorantka lokuje teksty Hamanna w zróżnicowanych, im właściwych kontekstach historycznych (między innymi Starożytność, współczesne mu dyskusje intelektualne) i w kontekstach tematycznych (przede wszystkim tradycja chrześcijańska, także tradycja kabalistyczna). Trzeba dodać, że metoda hermeneutycznej lektury i interpretacyjnej analizy została scharakteryzowana przez Friedricha Schleiermachera, między innymi w tekście dotyczącym tez i postulatów „hermeneutyki ogólnej” (1809-1810), wedle której interpretacja jest powiązana z translacją znaczeń z języka oryginału i jego epoki na znaczenia współczesne czytelnikowi, oraz z konieczną schematyzacją, stanowiącą pewną ramę interpretacji. Można powiedzieć, że właśnie w taki sposób Autorka reinterpretuje zagadnienia ważne w dorobku Hamanna, a w szczególności odnosi się ona wprost do metody hermeneutycznej w rozdziale IV „Teologia języka”, w części „Mowa jako przekład”. Trzeba dodać, że w omówieniach złożonego, wielotematycznego dorobku Johanna Georga Hamanna podkreśla się rolę jego refleksji nad statusem języka i związkami języka z myślą, z poznaniem. Mówiąc krótko, w jego dorobku filozoficznym dostrzega się szczególnie ważność tez epistemologicznych w powiązaniu z zagadnieniami filozofii języka przy jednoczesnej krytyce Oświecenia. Hamann bowiem zaznaczał, że nie można zakładać pierwszeństwa rozumu i myśli wobec języka i historii, a ludzka zdolność do myślenia opiera się na języku danym przez Boga.

W części „Wprowadzenie: o czytaniu Hamanna” Doktorantka charakteryzuje swoje zamierzenie (s. 6): „Jeśli chce się cokolwiek z Hamanna zrozumieć, trzeba na wstępie unikać diagnoz, etykiet i klasyfikacji, aby z odrobiną ciekawości i wolnego czasu udać się na spacer. Taka włóczęga, niemożliwa bez ‘pośredników’, ale do nich się nieograniczająca, była punktem wyjścia tej rozprawy. Interesowało i nadal interesuje mnie nie tyle pisanie ‘o Hamannie’, streszczanie jego poglądów, umiejscowienie go w niemieckim i europejskim życiu intelektualnym drugiej połowy osiemnastego wieku oraz określanie ścieżek jego

wpływu, ile raczej spotkanie z idiosynkratycznym tekstem, w którym znaczenia i poglądy dopiero są negocjowane, zależne od tego, co tekst ledwie sugeruje i zawiera w swoich ukrytych historycznych osadach. Hamann sam sobie przeczy, podważa swoje tezy lub wypowiada je ironicznie, przez co pozwala czytać się na różne sposoby i uchyla przed zbyt prostymi przyporządkowaniami. Moim celem było ciągle utrzymywanie się blisko tej intertekstualnej tkaniny oraz rekonstrukcja biograficznego i historycznego kontekstu, który poszerza i nierzadko zmienia wydźwięk utworu. Chciałam pisać o Hamannie nie z lotu ptaka, ale z perspektywy mikrologicznej, w której dogłębne opracowanie drobiazgów, takich jak zastosowanie szczególnych znaków typograficznych czy posłużenie się ekscentryczną metaforą, może (choć nie musi) być punktem wyjścia wypracowania ogólniejszej refleksji. Stąd gąszcz szczegółów, który, choć bywa nużący, pozwala zobaczyć semantyczną gęstość fragmentów, których na pierwszy rzut oka nie można by o nią posądzić, lub takich, które *prima facie* brzmią nonsensownie.” Hamann „bada bowiem granice między sensem i nonsensem, tekstem własnym i cudzym, problematyzuje samą ideę jakoby istniało coś takiego jak myśl własna, czysta i oryginalna. Tekst własny jest bez obcego niemożliwy, a kontaminacja jest niezbędną pożywką dla pisania” (s. 7). Tezy Hamanna deklarowane i te *implicite* wpisane w jego twórczość wyprzedzałyby dwudziestowieczne koncepcje intertekstualności i gier językowych, i choć „nie wszystkie intertekstualne powiązania są przez autora przewidziane, wszystkie jednak są mile widziane, o ile generują nieustający ruch interpretacji i reinterpretacji. Jako takie teksty Hamanna skłaniają do ekscentrycznej lektury, w której stale dochodzi do decentralizacji i przerzucania uwagi z tekstu głównego na interteksty i parateksty” (s. 7).

Doktorantka interpretuje i, za obszernie przytaczanym stanem badań, reinterpretuje dorobek Hamanna w odwołaniu do koncepcji atopii. Uzasadnia swoje zamierzenie badawcze następująco: „W utworach Hamanna ze wszech miar problematyczne staje się klasyczne rozróżnienie na formę i treść. Lepszym, choć także niepozbawionym problemów rozwiązaniem byłoby może mówienie o ‘jak?’ i ‘co?’ utworów Hamanna, choć nawet wówczas pamiętać trzeba o łączącym je ścisłym związku uniemożliwiającym wyraźne podziały. Konfuzja wynikająca z obecnego u Hamanna organicznego sprzężenia osoby i tekstu doprowadziła mnie do kategorii atopii jako najbliższej ujmującej tę osobliwą jedność” (s. 11).

Aspekty merytoryczne i metodologiczne rozprawy

Złożoność treściowa stanu badań dotyczących problematyki atopii oraz wielowątkowego i wielotematycznego dorobku Johanna Geорга Hamanna wpłynęła na układ treści rozprawy i jej zróżnicowanie tematyczne. Należy podkreślić, że bardzo dobre, dogłębne rozpoznanie stanu badań przez Doktorantkę zostało dopełnione ich weryfikacją, która miała za punkt wyjścia główne założenia i tezy pracy. Autorka charakteryzuje całościowo i zarazem analitycznie złożoność stanu badań nad atopią, nad jej funkcjami logicznymi, retorycznymi, etycznymi, estetycznymi i teologicznymi. Odwołania do wybranych, współczesnych reinterpretacji twórczości Hamanna (między innymi Andrea Krauss, Angela Oster), a przede wszystkim do zróżnicowanych źródeł, które stanowiły inspiracje jego własnych pism, jego „lektur pośrednich”¹, pomogło Autorce w przeprowadzeniu klarownej argumentacji.

---

¹ Strona 5 rozprawy: „W tych słowach zawiera się rozpoznanie, które można uznać za emblematyczne dla czytania Hamanna. Lessing pisze o szczególnym stosunku do tego autora, wyrażającym się w głębokim poszanowaniu, a zarazem w obawie przed niezrozumieniem, której towarzyszy preferencja kontaktu przez ‘pośrednika’. Czytanie Hamanna wymaga niemożliwej erudycji, odrobiny wiedzy o wszystkim, która pozwoliłaby nie zgubić się w gąszczu cytatów, kryptocytatów, aluzji, obrazów i metafor. Dla każdego, kto próbował czytać Hamanna, jasne jest, że nie sposób przy tej lekturze obejść się bez ‘pośredników’: aparatu krytycznego objaśniającego intertekstualne nawiązania oraz opracowań literatury przedmiotu”.

Wielowątkowość rozpatrywanych kwestii jest ujęta w jasny i przejrzysty sposób dzięki układowi treści pracy, które są spójnie uporządkowane, a argumentacja stopniowo zaznajamia czytelnika z założeniami i tezami Hamanna. Szczególnie dobrze to widać w przypadku wprowadzenia uszczegółowień dotyczących koncepcji teologicznych i filozoficznych – poznawczych, semantycznych, antropologicznych – Hamanna. Trzeba dodać, że zagadnienia etyczne są również obecne w rozprawie, choć zostały wprowadzone nie wprost, niejako pobocznie (atopia Obcego według Bernharda Waldenfelsa, s. 38). Problematyka ta jest widoczna w przytaczanych opiniach Hamanna, w których można zrekonstruować etyczne presupozycje i postulaty. Są one dostrzegalne w postawie samego Hamanna wobec Innego, Obcego i oświeceniowych koncepcji politycznych, w jego odwołaniu do Terencjusza², choć w mniejszym stopniu w jego sokratycznych odniesieniach (brak opinii Doktorantki na temat racjonalizmu etycznego Sokratesa).

Autorka wykonała ogromną pracę, której rezultatem jest podsumowanie dotychczasowego obszernego stanu badań i próba własnego dookreślenia: 1) koncepcji atopii i atopiczności, oraz 2) reinterpretacji pisarskiego dorobku Hamanna jako zarazem sokratycznego i atopicznego. Atutem rozprawy jest niewątpliwie znakomite zaznajomienie Doktorantki ze starożytnymi źródłami filozoficznymi, filologicznymi, teologicznymi, które stanowią kontekst rozważań samego Hamanna, jak i myślicieli mu współczesnych. Dorobek pisarski Hamanna – dzięki jego tezie o zapośredniczeniu własnych koncepcji w myśli przeszłych twórców – pozwala krok w krok za nim poszukiwać owych zapośredniczeń w Starożytności greckiej (filozofia, retoryka, filozofia społeczna), judaistycznej (tradycja Kabały), w Renesansie (Erazm z Rotterdamu) i w postulatach Nowożytności (Francis Bacon). Z kolei działalność publicystyczna Hamanna (wielość polemik, między innymi z Immanuelem Kantem) i aktywność korespondencyjna (liczne listy, w tym także publikowane) pozwoliły Autorce przedstawić jego poglądy i stanowiska jako zapośredniczone w ówczesnych debatach, w dyskusjach z myślicielami osiemnastowiecznymi. Rozdziały zawierają liczne cytaty i odwołania bibliograficzne do obszernego stanu badań z danej dziedziny – cytaty bywają komentowane przez Autorkę, ale często są wprowadzeniem ilustrującym wywód Doktorantki.

Trzeba zaznaczyć, że cytaty i stan badań bywa komentowany przez Doktorantkę, nie jest to natomiast reguła uwidocznioma w rozprawie. Doktorantka wypowiada się wprost, we własnym imieniu, jedynie w rozdziale wstępnym i w końcowych, zamykających częściach. W treści rozprawy nie są uwidocznione jej własne badawcze opinie, można powiedzieć, że ona sama, niejako podążając za Hamannem, stosuje strategię wspomnianej „lektury pośredniej”. Dlatego warto zacytować jej deklaracje badawcze z części wstępnej rozprawy: „W rozdziale pierwszym, poczynając od Platona, rekonstruuję rozległą historię używania słowa ‘atopia’, choć atopii ostatecznie nie definiuję, nie chcąc utracić jej historycznej i semantycznej wielorakości. Atopia nie jest i nigdy nie była jednorodnym filozoficznym pojęciem. Jest raczej pojawiającą się na obrzeżach pojęciowości rodziną metafor, które, zastosowane do utworów Hamanna, mogą działać jak układ soczewek ukazujących kluczowe założenia jego projektu. Atopię u Hamanna dostrzegam w wielu znaczeniach i na różnych poziomach: w biografii, w samorozumieniu Hamanna jako autora, na poziomie projektowania relacji czytelnika z tekstem, w badaniu granic inteligibilności, w podejmowanych przez niego *τόποι* i sposobie obchodzenia się z nimi, w stylu i strategiach pisarskich, posługiwaniu się

---

² Strona 143 rozprawy: „Wobec tych niewiadomych Hamann postuluje strategię osobistego odniesienia do obserwowanego zjawiska, zgodnie z maksymą Terencjusza: „jestem człowiekiem i biorę sobie do serca każdy ludzki los jako mój własny” (N IV 270, 29-30). Dzięki takiemu odniesieniu do siebie samego ‘każda ciekawość staje się mądrością, pijany niewolnik Sparty [staje się] nauczycielem obyczajów jej młodzieży, a Saul prorokiem’ (N IV 270, 32-34). Efektem tej strategii i zarazem zachętą do niej jest też wieńcząca artykuł ironiczna apostrofa-modlitwa Hamanna do koźlego proroka”.

paradoksem i sprzecznością, a także w próbach pozycjonowania tego twórcy w ramach historii intelektualnej, często na tyle trudnych i niemożliwych, że znika on z oczu tak samo filozofom, jak i teologom czy literaturoznawcom” (s. 12).

Doktorantka podkreśla, że chociaż „sam Hamann nie posługiwał się terminem ‘atopia’ w odniesieniu do własnego pisarstwa, to podając się za ‘pisarza sokratejskiego’, powoływał się na te cechy Sokratesa, które konstytuują jego atopię. Rozdział drugi rozprawy poświęcony jest więc figurze Sokratesa u Hamanna na tle innych filozoficznych i teologicznych sokratyzmów osiemnastego wieku” (s. 13). I właśnie odwołania do Sokratesa, przede wszystkim do tekstu Hamanna *Memorabilia sokratejskie dla dysponującej wolnym czasem publiczności zebrane przez miłośnika wolnego czasu*³, wraz z odwołaniami do trzech najważniejszych źródeł, z jakich pisarz korzystał (s. 51), stanowią podstawę wywodu Autorki. Jako „atopiczne” dookreśla ona Hamanna posługiwanie się maskami i pseudonimami, które pozwalałyby ująć społeczną i kulturową pozycję filozofa jako „atopiczną”, czyli intencjonalnie, z wyboru pozbawioną stałego miejsca w hierarchii społecznej. Atopia w swym aporetycznym aspekcie pozwala tu wskazać napięcie i niespójność powszechnego postulatu „zajmowania pozycji” społecznej z konieczną dyslokacją, której wymagałaby konsekwentnie twórcza i niezależna postawa artysty. Opisanie atopicznych uwikłań dorobku i postawy artystycznej Hamanna było dużym wyzwaniem – konsekwentne odwołania do wybranych masek i pseudonimów pisarza umożliwiły Doktorantce zawarcie wielowątkowych treści w kolejnych rozdziałach i podrozdziałach. W ten sposób dobór i układ treści pozwolił uporządkować i argumentację Hamanna, i wywód Doktorantki. Bowiem „posługiwanie się maskami i pseudonimami jest u Hamanna czymś więcej niż stylizacją utworów i przekracza kwestionowaną przez niego granicę między prywatnym i publicznym użytkiem z rozumu. Koepp [...] wylicza ponad sześćdziesiąt masek używanych przez Hamanna, tak w utworach publikowanych, jak w listach, a pośród nich te o szczególnym znaczeniu dla tej pracy: miłośnik wolnego czasu, *hypocrite reversed*, wołający na pustyni, Mag Północy, *Pelicanus solitudinis*, Sylen, Sokrates, Sancho Pansa, Don Kichot, Pan, *spermologos*, rycerz Różokrzyża i *Schwärmer*. Najważniejszym jednak aspektem związku osoby i tekstu jest kwestia stylu, za którego sprawą, podobnie jak dzięki maskom, Hamann prowadzi z czytelnikami grę ujawniania i ukrywania” (s. 10).

Jak łatwo dostrzec, podstawową problematykę rozprawy stanowią zatem *de facto* zagadnienia filozofii społecznej, które – wprost i bezpośrednio – Autorka podejmuje w artykule umieszczonym w *Aneksie* rozprawy, dotyczącym polemiki Hamanna z tezami Immanuela Kanta na temat Oświecenia („List J. G. Hamanna do Ch. J. Krausa z 18 grudnia 1784 roku”, s. 272). Zagadnienia te dotyczą społecznych wizerunków filozofa, artysty, pisarza jako „człowieka luźnego”, nie związanego z konkretnym miejscem w hierarchii ani w relacjach instytucjonalnych. „Hamann porusza się na pograniczu literatury, krytyki literackiej, estetyki, filozofii i teologii. Opracowuje i kwestionuje te granice, pokazuje ich przepuszczalność i wzajemne interferencje. Ostatecznie Hamann nie był teologiem, filozofem, humorystą, literackim krytykiem ani poetą, bo ze względu na to, że poruszał się na granicach tych dziedzin przez wszystkie uznawany był za obcego” (s. 16). Doktorantka wielokrotnie podkreśla, że koncepcje samego Hamanna, jak i jego teksty są na tyle skomplikowane, zawikłane treściowo, że czytelnik, zachęcony częścią wstępną, oczekuje na ich objaśnienie, które znajduje w kolejnych rozdziałach.

Trzeba podkreślić, że rozprawa łączy badawcze aspekty syntetyczne i analityczne. Doktorantka ujmuje syntetycznie i całościowo dorobek Hamanna w kontekście współczesnych mu debat, niejako na tle epoki. W pracy pojawiają się fragmenty

---

³ Strona 241: „Pełny tytuł pierwszego opublikowanego przez Hamanna utworu brzmi: *Memorabilia sokratejskie dla dysponującej wolnym czasie publiczności zebrane przez miłośnika wolnego czasu*”.

informacyjne, w których Doktorantka wprowadza treści poboczne, mające syntetycznie objaśnić konteksty historyczne (na przykład dyskusje na temat religii naturalnej, tradycja i odmiany Kabały). Szczególną wartością pracy są jednak analizy tekstów źródłowych i autorska próba dookreślenia reguł atopii, zawarta w podrozdziale „Atopika – topika atopii” (s. 223).

Doktorantka deklaruje jako metodę swoich badań – analizę mikrologiczną, wspomnianą już powyżej. Jednak w rozprawie brakuje dookreślenia metodologii, mimo wyraźnego wskazania tezy badawczej, obszaru badań, ich zakresu czasowego i aspektów interdyscyplinarnych. Nie wspomniano o metodzie biograficznej ani o analizie filologicznej, ani też o analizie rekonstrukcyjnej czy interpretacyjnej, choć analizy takie przeprowadzono w sposób szczegółowy i bardzo precyzyjny, z dbałością o definicje terminów, właściwy zapis i semantykę. Wielkim atutem pracy doktorskiej jest język, dzięki któremu Doktorantce udało się połączyć treści z różnych epok filozofii, rozmaitych tradycji i kultur, o bardzo zróżnicowanym autorstwie. Dotyczy to również współczesnego stanu badań, interpretacji i komentarzy, które współbrzmiały obok siebie w rozprawie. Układ treści prezentowanych w rozprawie jest jasny i przejrzysty, a założenia i tezy filozoficzne są omawiane w sposób przystępny dla czytelnika. Wprowadzenie obszernych przypisów pozwoliło Autorce na dodatkowe komentarze, dołączone do tekstu głównego, a także na wprowadzenie dodatkowych informacji, pobocznych względem tekstu, ale objaśniających czytelnikowi, na przykład, konteksty badawcze, pomijane w tekście głównym. Trudno znaleźć uchybienia w samej argumentacji tej rozprawy, ponieważ Doktorantka przeprowadza konsekwentnie swoje analizy i interpretacje. Skutkiem tego są pewne powtórzenia, które jednak pozwalają czytelnikowi lepiej rozumieć wywód Autorki oraz liczne prezentowane koncepcje. Wartością rozprawy jest postawa Autorki wobec przedmiotu badań – zaangażowana, ale jednocześnie zdystansowana. Trzeba podkreślić, że praca ta nie wyczerpuje tematyki i jest propozycją badawczą, kontynuującą badania nad obszernym wielotematycznym dorobkiem pisarskim Hamanna oraz nad uwikłaniami kategorii atopii w różne konteksty badawcze.

Aspekty oryginalne i nowatorskie rozprawy

Nowatorskie i oryginalne cechy rozprawy doktorskiej *Atopia Johanna Georga Hamanna. Teologiczne, hermeneutyczne i estetyczne założenia sokratycznego pisarstwa Maga Północy* mgr Anny Żymełki-Pietrzak są związane przede wszystkim: 1) z całościowym, syntetycznym charakterem opracowania stanu badań nad atopią, 2) z syntetycznym zarysowaniem kontekstu historycznego powstania prac Johanna Georga Hamanna, 3) z analitycznym i interpretacyjnym opracowaniem dorobku Hamanna, dokonany w kontekście studiów nad atopią, 4) z propozycją dookreślenia regularności atopii i zarysowaniem dalszych perspektyw badawczych, związanych ze stosowaniem tej kategorii do kolejnych analiz.

Trzeba podkreślić dojrzałość badawczą Doktorantki, jej znakomite zaznajomienie z tezami filozoficznymi i z dorobkiem literackim okresu działalności Hamanna, przede wszystkim z niemieckojęzycznym kręgiem kulturowym, oraz ze zróżnicowanymi koncepcjami teoretycznoliterackim, rozpoznawanymi w ich kontekstach filozoficznych (hermeneutyka, badania semiotyczne i semantyczne). Oryginalny wkład Autorki do badań w dziedzinie humanistyki polega przede wszystkim na całościowym zgromadzeniu, uporządkowaniu i omówieniu obszernego stanu badań dotyczących kwestii atopii, refleksji Hamanna na temat pozycjonowania społecznego, kulturowego i instytucjonalnego filozofów, artystów, teologów, jest to także omówienie szerokiego kontekstu stanu wiedzy i dyskusji intelektualnych w Europie II połowy XVIII wieku. Właśnie ta tematyka, czasem przedstawiona w nieco encyklopedyczny sposób (na przykład w rozdziale II „Sokrates”), daje czytelnikowi możliwość zapoznania się ze złożonym kontekstem historycznym.

Oryginalnym wkładem Doktorantki jest szczegółowe opracowanie, w oparciu o zgromadzony obszerny stan badań, rozmaitych aspektów „sokratyzmu” Hamanna, rozpatrywanego jako wyznacznik konsolidujący jego zróżnicowane tezy, postawę filozoficzną, jak również teologiczną po nawróceniu w czasie pobytu w Londynie (1757-1758). W odwołaniu do autorów pseudonimowych i masek Hamanna Doktorantka ukazuje paralele jego postawy jako społecznego outsidera i Sokratesa – sokratejskie inspiracje w próbach autoidentyfikacji, w konstruowaniu własnych tożsamości i w kolejnych życiowych wyborach. Szczególnym dokonaniem Doktorantki jest połączenie w rozprawie bardzo zróżnicowanych chronologicznie i dziedzinowo perspektyw badawczych, poczynając od starożytnej filologii, przez teologię judeochrześcijańską, studia komparatystyczne po badania dotyczące intertekstualności, polifoniczności i performatyki. Dzięki temu w rozprawie pojawia się mnogość tematyczna: atopia, tożsamości osobowe, społeczne i instytucjonalne Hamanna, sokratyzm jego postawy filozoficznej, chrześcijaństwo jego postawy teologicznej, niekonsekwentna krytyka też Oświecenia – racjonalizmu i zarazem pochwała politycznych koncepcji oświeceniowych: równości, indywidualizacji i autonomii podmiotu⁴. Doktorantka rozpatruje wielość tematów konsekwentnie w odwołaniu do atopii, a złożoność tematycznych uwikłań tej kategorii objaśnia w diagramie „Mapa atopii” (s. 50).

Doktorantka bowiem rozpatruje wybrane wzorce osobowe jako pewne modele tożsamości o oddziaływaniu społecznym – jako modele, które byłyby podstawą atopicznych autoidentyfikacji Hamanna, jak też innych osób o podobnej podmiotowości Obcego. Byłaby to autoidentyfikacja umożliwiająca pozostawanie w obrębie danej społeczności i jej życia intelektualnego, religijnego, ale z koniecznym uwzględnieniem dynamiki i ruchliwości w społecznym pozycjonowaniu danego podmiotu, poza hierarchiami i przy silnym zaznaczeniu podmiotowej indywidualizacji i odmienności. Autorka przeprowadza taką – można powiedzieć za Norbertem Eliaszem – „figuracyjną” argumentację również w rozdziale o Sylenie (Satyr, Pan, Koźli prorok), który dotyczy mitologicznych wzorców osobowych jako podstawy autoidentyfikacji Hamanna. Charakterystyka tych wzorców dotyczy ich semantyki, możliwości wzorotwórczego oddziaływania i potencjalnych społecznych praktyk, w których mogą okazać się performatywne. W odwołaniu do wspomnianych wzorców osobowych, podążając za zgromadzonym stanem badań, Doktorantka dokonuje całościowej reinterpretacji kontekstu biograficznego życia i twórczości Hamanna, co można uznać za jej szczególne dokonanie badawcze.

Obok wspomnianego wątku wzorotwórczego, również rozważania Doktorantki na temat relacji myśli i języka oraz analizy kwestii teologicznych były sposobnością do zaprezentowania szczegółowej wiedzy, a nawet pasji badawczej. Rozdział IV „Teologia języka” zawiera bowiem uszczegółowioną prezentację tez filozoficznych (epistemologicznych, językoznawczych, semantycznych⁵), a przede wszystkim teologicznych Hamanna. W tej części Doktorantka wprost i autorsko odnosi się do stanu badań, komentując i polemizując z większym zaangażowaniem niż jest to w przypadku pozostałych części rozprawy. Rozpatruje teologiczne tezy Hamanna w odwołaniu do współczesnych kontekstów badawczych (na przykład koncepcja typologii i stosowanie pietystycznej zasady hermeneutycznej *applicatio ad vitam* jako zarazem etycznej i performatywnej; s. 207-208). W rozdziale tym pojawia się mnogość tez filozoficznych, w tym antropologicznych Hamanna

---

⁴ Strona 267: „Hamann przynależy do oświecenia jako jego krytyk i metakrytyk. Jego pisma można czytać jako interwencje skierowane przeciwko oświeceniu w imię oświecenia, doraźne i niesystematyczne ‘akty oświecenia’”.

⁵ Strona 155: „Ze względu na poznawcze możliwości człowieka Bóg komunikuje się z nim za pomocą widzialnych i konkretnych znaków, które na mocy analogii przedstawiają rzeczywistość duchową, opowiadają o wielkości, pięknie i miłosierdziu Boga. Natura posiada niewidzialny sens, ukryty, zaszyfrowany w swoich przejawach, który odpowiednio nastrojony obserwator jest w stanie odczytać”.

oraz ich dookreślenie, do czego poniekąd prowadziły poprzednie części, niejako przygotowawcze wobec tego rozdziału. Charakterystyki konkretnych wzorców osobowych ukazują się tutaj jako przykłady lub raczej *modusy* bycia człowiekiem, zaś właściwe nam bycie okazuje się językowe i równocześnie zanurzone w naturze stworzonej przez Boga: „Bycie autorem nie dotyczy tylko wąskiej grupy ludzi, wybitnych jednostek, ale jest głęboko zakorzenione w chrześcijańskiej antropologii Hamanna i dotyczy wszystkich ludzi, niezależnie od tego, czy faktycznie piszą i publikują. Nazywanie, choć nie jest tożsame ze stwarzaniem *ex nihilo*, to zawiera analogiczny moment językowej kreacji wywierającej na rzeczywistości niezatarte znamię [...]. Podstawą podobieństwa Boga i człowieka jest performatywność mowy, zdolność do takiego mówienia, które pozostawia w świecie trwałe skutki, w przypadku Boga - stworzenia, w przypadku człowieka nazywanie” (s. 159).

Uwagi polemiczne i ocena końcowa rozprawy

Złożoność problemowa rozprawy doktorskiej *Atopia Johanna Georga Hamanna. Teologiczne, hermeneutyczne i estetyczne założenia sokratycznego pisarstwa Maga Północy* mgr Anny Żymelki-Pietrzak wpłynęła na opracowanie interdyscyplinarnego stanu badań i trudno – wobec rozległości tematycznej, jak też dyscypliny Doktorantki w doborze materiałów badawczych – domagać się dodatkowych uzupełnień. Jednak trzeba zauważyć, że w pracy zabrakło syntetycznego wstępu sumującego poglądy filozoficzne, teologiczne, literaturoznawcze Hamanna. Nie scharakteryzowano, na przykład, jego stanowiska etycznego, chociaż sugerowane są wpływy Davida Hume'a⁶ i zapewne – jego etycznego emotywizmu. Równocześnie w obszernych odwołaniach do myśli i praktyk Sokratesa Autorka pominęła jego stanowisko racjonalizmu etycznego. Stanowisko takie trudne jest do uzgodnienia z krytyką racjonalizmu oświeceniowego. W przeprowadzonej krytyce filozofii Immanuela Kanta Hamann – jak wynika z przedstawionych prac – nie porusza kwestii empirycznych źródeł poznania w kantyzmie ani ważnych funkcji wyobraźni empirycznej, wskazanych przez Kanta obok funkcji wyobraźni transcendentalnej. Rozważenie tych kwestii, które mogą wpłynąć na reinterpretację dokonań Hamanna jako dorobku mniej spójnego i mniej konsekwentnego, może okazać się inspirujące badawczo.

Można powiedzieć, że Doktorantka wprowadza czytelnika w labirynt myśli Hamanna stopniowo, chociaż praca doktorska jest przeznaczona dla czytelników dobrze zorientowanych w problematyce filozoficznej. Język rozprawy umożliwia dostęp do koncepcji Hamanna także czytelnikom mniej zorientowanym w filozofii i teologii, a obszerne omówienie kontekstu historyczno-filozoficznego, teologicznego oraz ówczesnych dyskusji intelektualnych w Europie daje znakomity wgląd w uwarunkowania społeczno-kulturowe wielorakiej twórczości Hamanna. Jednak w niektórych fragmentach, na przykład w części dotyczącej religii naturalnej i w rozdziale o zróżnicowaniach mitologiach, których bohaterem był Sylen (Satyr, Pan), Doktorantka wymienia szereg poglądów bez dokładnej interpretacji ich związków z myślą Hamanna. W wielu miejscach brakuje autorskich odniesień Doktorantki do przedstawianych kontekstów, które byłyby inspiracjami Hamanna, brak dookreśleń jego własnych stanowisk, a uwaga czytelnika jest kierowana ku innym poglądom, potraktowanym czasem skrótowo i anegdotycznie (na przykład skrótowe definicje i historia Kabały).

Dodatkowo jeszcze odniesienia bibliograficzne, czasami rozbudowane, pojawiają się w tekście głównym i w ten sposób stają się, paradoksalnie, mniej zauważalne lub też okazują się równie ważne, jak główny wywód. Dlatego należałoby dane bibliograficzne przenieść konsekwentnie do przypisów dolnych – wówczas czytelnik będzie mógł zapoznać się ze

---

⁶ Strona 236: „Dalej Hamann zalicza Hume'a, przeciwnika religii, do grona proroków. Hume jest nim o tyle, o ile jego sceptycyzm obnaża konieczność jakiejś formy wiary”.

szczegółami bibliograficznymi w trakcie lektury i znajdują one swoje zaakcentowane miejsce obok tekstu głównego. Wielowątkowy tekst główny pracy wymaga od czytelnika szczególnej uwagi i Doktorantka ułatwia obserwację poszczególnych wątków pracy dzięki szczegółowemu i uporządkowanemu układowi treści w rozdziałach i podrozdziałach. Jednak w każdym z tych fragmentów brakuje wyraźnego, autorskiego odniesienia do twórczości samego Hamanna, brak interpretacyjnych akcentów i podsumowań. Tekst – niejako wzorem prac samego Maga Północy – poniekąd rozprasza się i zmusza czytelnika do śledzenia wielu wątków, łączenia ich i porównywania, a takie badawcze zadanie powinna wykonać Autorka pracy. Jak wspomniano, na początku rozprawy zabrakło ogólnego wprowadzenia dotyczącego głównych, przewodnich wątków filozoficznych i teologicznych dorobku Hamanna – wątków, które stanowiłyby ogólną ramę i kontekst jego poszczególnych rozważań i motywów tematycznych. Interpretacja tematu atopii i w tym kontekście postępowania Hamanna jest znakomicie przeprowadzona, ale brakuje kontekstu też filozoficznych i teologicznych samego Hamanna, Zamiast tego Autorka wciąż powraca do problematyki statusu jego prac, koncepcji i osoby w ówczesnym życiu intelektualnym, nie tylko niemieckiego obszaru językowego.

Można zapytać, w jakiej dziedzinie filozofii Autorka lokuje swoje badania? Píše o interdyscyplinarności, ale zabrakło dookreślenia stosowanych metod (metoda biograficzna jest dominująca). Łatwo się zorientować, że Doktorantkę interesuje społeczne umiejscowienie Hamanna – jego społeczny topos, który atopicznie wymyka się dookreśleniu. Takie badawcze założenie lokuje refleksję Autorki w obszarze filozofii społecznej, jej pytania badawcze wpisują się właśnie w ten kontekst rozważań, choć zarazem – jak wiadomo – pytania takie są też kwestiami socjologii wiedzy. I właśnie status wiedzy, zróżnicowanej interdyscyplinarnie i uwikłanej w różne historyczne konteksty przez samego Hamanna, byłby wtórnym tematem badawczym rozpatrywanym przez Autorkę. W *Aneksie* został umieszczony odrębny tekst dotyczący polemiki Hamanna z oświeceniowymi postulatami Kanta. Dzięki jego lekturze czytelnik może zapoznać się z analitycznymi umiejętnościami Doktorantki, jak też – co ważniejsze dla głównego wywodu rozprawy – uzupełnić swoją wiedzę na temat poglądów Hamanna. Zapewne z powodu odrębności analiz i ich spójnego charakteru tekst-komentarz został zamieszczony obok głównej części rozprawy, ale jego argumentacja jest na tyle ważna, że mógłby zostać zamieszczony w części głównej.

W przypisie 12 (s. 19) Doktorantka deklaruje, że nie uwzględnia kwestii rozpatrywanych we współczesnych studiach nad przestrzenią. Jednak aspekty atopii przez nią rozpatrywane są zbieżne ze wspomnianymi studiami. W odwołaniu do koncepcji atopii Obcego, zaproponowanej przez Bernharda Waldenfelsa, Doktorantka zestawia atopię i heterotopię: „Obce myślane z perspektywy miejsca jawi się jako znajdujące się poza porządkiem, jako ‘gdzie-indziej’, niezlokalizowane, niemożliwe do umiejscowienia. Wobec tego to atopia urasta do jednej z kluczowych kategorii Waldenfelsowskiej fenomenologii obcego. Owo ‘poza’ porządkiem wyznacza pewne nie-miejsce, atopię, gdyż jest nigdzie, i tworzy heterotopię, gdyż wyznacza inne możliwości umiejscowienia. Atopia i heterotopia mają szczególny charakter, przynależą bowiem do toposu i aktualnej topologii” (s. 41). Można zatem zapytać, dlaczego dorobek Hamanna nie jest charakteryzowany w kontekście heterotopii i czy takie odniesienie jest badawczo możliwe?

W podsumowaniu rozprawy, podobnie jak we wstępie, zabrakło ogólnej rekonstrukcji filozoficznych tez Hamanna i umiejscowienia zagadnienia atopii w kontekście tych poglądów (emotywizm? sensualizm? realizm teoriopojęciowy?), obok kontekstu jego praktyk twórczych i codziennych, omawianym w rozprawie. W pracy, poza rozdziałem IV „Teologia języka”, brak jest opinii samej Autorki, deklarowanych bądź wskazanych pobieżnie. Doktorantka zabiera głos we wstępie, a potem milknie i prowadzi czytelnika spoza obszernie cytowanych i komentowanych źródeł, niejako ze środka stanu badań, który w ten sposób wydawać się może pewnym obiektywnym stanem rzeczy, nie zaś wytworem jednostkowych podmiotów. W

omówieniach dotychczasowych i najnowszych badań zabrakło wskazań (imię i nazwisko), czyja opinia jest przytaczana, na końcu obszernych akapitów pojawia się bibliograficzne odniesienie, jednak trudno stwierdzić, jakiej części tekstu ono dotyczy. Wkład badawczy Autorki do stanu badań jest niewątpliwy, precyzja terminologiczna jest zawdzięczana analizom filologicznym, erudycja Doktorantki pozwoliła zarysować kontekst społeczno-kulturowy ówczesnych dyskusji, a przywołanie źródeł publicystycznych (artykułów prasowych, listów) ożywiło tematy sporów. Jednak – jeśli Autorka zdecyduje się na publikację książkową rozprawy – powinny zostać wprowadzone wspomniane uzupełnienia, a przypisy powinny być przeredagowane.

Rozprawa spełnia wymogi nie tylko pracy doktorskiej, ale także wymogi publikacyjne, stanowi tematyczną całość ze znakomicie opracowanym stanem badań. Dlatego z pełnym przekonaniem rekomenduje rozprawę do publikacji w postaci książki, ale po dokonaniu wskazanych uzupełnień i przeredagowaniu przypisów.

***

Muszę podkreślić, że moje uwagi mają charakter polemiczny, bowiem całość rozprawy jest bardzo spójna i w realizacji badawczych celów uwzględniła bardzo szeroki, interdyscyplinarny stan badań.

Równocześnie stwierdzam, że rozprawa doktorska *Atopia Johanna Georga Hamanna. Teologiczne, hermeneutyczne i estetyczne założenia sokratycznego pisarstwa Maga Północy* mgr Anny Żymełki-Pietrzak charakteryzuje się wysokim poziomem naukowym i znaczeniem wyników badawczych. Jest ona monograficznym, całościowym, choć nie wyczerpującym opracowaniem wybranych zagadnień naukowych. Praca jest świadectwem znakomitego zorientowania Autorki w literaturze przedmiotu i w stanie badań. Odwołania do literatury przedmiotu i uwzględnienie jej w przypisach i bibliografii spełnia wymogi pracy naukowej. Co więcej, praca jest również świadectwem indywidualnego podejścia Autorki do literatury przedmiotu i stanu badań. Wymagało to dużej dojrzałości badawczej, której można dopatrzeć się w pracy *Atopia Johanna Georga Hamanna. Teologiczne, hermeneutyczne i estetyczne założenia sokratycznego pisarstwa Maga Północy* mgr Anny Żymełki-Pietrzak, proponowanej jako rozprawa doktorska. Praca wnosi znaczący wkład badawczy do istniejącego stanu badań na temat podejmowanych zagadnień, zawiera jasno i przejrzysto prezentowane tezy i argumentację wraz ze spójnością wywodu. Rozprawa spełnia kryteria pracy naukowej w zakresie stosowanych metod analizy i interpretacji, specjalistycznej terminologii i układu treści. Zaproponowana objętość jest uzasadniona podjętą tematyką, chociaż treści – jak wskazano powyżej – powinny być uzupełnione o charakterystykę stanowisk filozoficznych Hamanna, a także powinny być zredagowane ponownie z uwzględnieniem ważności przytaczanych cytatów i badań dla głównego wywodu rozprawy.

To całościowe opracowanie dorobku Johanna Georga Hamanna, rozpatrywane w kontekście problematyki atopii, odniesione do aktualnego, interdyscyplinarnego stanu badań (filozoficznego, teologicznego, językoznawczego, do literaturoznawstwa i badań performatywnych), stanowi duży wkład badawczy Autorki. Dodatkowo jeszcze trzeba podkreślić odwagę Autorki w formułowaniu indywidualnych tez badawczych, połączoną z rzetelnością i dyscypliną – to połączenie pozwoliło Autorce sformułować tezy badawcze, przeprowadzić konsekwentną argumentację i dokonać oryginalnych, całościowych interpretacji tak dorobku Hamanna, jak i stanu badań dotyczących jego twórczości i zagadnień atopii. Ze względu na charakter całościowy, systematyczny i rzetelny rozprawy oraz jej oryginalny charakter, praca mgr Anny Żymełki-Pietrzak powinna być przyjęta jako rozprawa doktorska i kwalifikować do egzaminu doktorskiego. Niniejszym zatem akceptuję pracę mgr Anny Żymełki-Pietrzak *Atopia Johanna Georga Hamanna. Teologiczne,*

hermeneutyczne i estetyczne założenia sokratycznego pisarstwa Maga Północy jako rozprawę doktorską i kwalifikację do egzaminu doktorskiego. Wystawiam rozprawie ocenę bardzo dobrą i równocześnie rekomenduję ją do druku w publikacji książkowej po dokonaniu wskazanych poprawek redakcyjnych.

Maria Gołębiewska